

УДК 159.9(075.8)

Становлення уваги дитини: підхід з позицій вчення про установку

Ельчанінова Т.М.

Стаття присвячена проблемі зв'язку уваги з установкою. У психології під установкою розуміють психічний стан людини як суб'єкта діяльності. Вона визначає готовність і конкретні особливості поведінки людини у відповідь на впливи зовнішнього середовища. У широкому значенні ми розуміємо установку як фізичний або розумовий стан підготовленості до дії. У вітчизняній психології теоретичні принципи установки були сформовані грузинським психологом Д.Н. Узнадзе. У нашому дослідженні ми визначаємо установку як особливий стан психіки, що випереджає появу окремих фактів свідомості або передує їм. Виявлено, що увага обумовлюється установкою. Довільна увага пов'язана з поняттям об'єктивізації, її образ стає об'єктом уваги. У статті також розглянуті деякі фактори, які впливають на розвиток уваги.

Ключові слова: установка, увага, свідомість.

Статья посвящена проблеме связи внимания с установкой. В психологии под установкой понимают психическое состояние человека как субъекта деятельности. Она определяет готовность и конкретные особенности поведения человека в ответ на воздействия внешней среды. В широком смысле мы понимаем установку как физическое или умственное состояние подготовленности к действию. В отечественной психологии теоретические положения установки были сформированы грузинским психологом Д.Н. Узнадзе. В нашем исследовании мы определяем установку как особое состояние психики, которое предвещает появление отдельных фактов сознания или предшествует им. Выявлено, что внимание обуславливается установкой. Произвольное внимание связано с понятием объективизации, ее образ становится объектом внимания. В статье также рассмотрены некоторые факторы, которые влияют на развитие внимания.

Ключевые слова: установка, внимание, сознание.

Article is devoted a problem of communication of attention with attitude. In psychology as attitude understand a mental condition of the person as the subject of activity. It defines readiness and concrete features of behaviour of the person in reply to environment influences. In a broad sense we understand attitude as a physical or intellectual condition of readiness to action. In domestic psychology theoretical positions of attitude have been generated by the Georgian psychologist D.N. Uznadze. In our research we define attitude as a special condition of mentality which anticipates occurrence of the separate facts of consciousness or precedes them. It is revealed that the attention is caused by attitude. Any attention is connected with concept of an objectivization, its image becomes object of attention. In article some factors which influence attention development also are considered.

Keywords: attitude, attention, consciousness.

Постановка проблеми. Психологи досліджують увагу, як сам процес, її особливості, закономірності розвитку, намагаються дати найбільш повне, точне визначення уваги. Увага була предметом вивчення у представників діяльнісного підходу Л.С. Виготського, П.Я. Гальперіна, Ю.Б. Гіппенрейтер, М.Ф. Добриніна, О.М. Леонтєва. Взаємозв'язок окремих властивостей уваги з процесом навчання досліджували І.Л. Баскакова, Ф.М. Гоноболін, М.С. Горбач, Н.П. Дієва, Н.В. Лаврова, М.М. Ліла, Є.А. Мілер'ян, В.О. Моляко, А.І. Раєв, А.С. Рецук, О.Г. Солодухова, І.В. Страхов. Вплив властивостей та рівнів розвитку уваги на якість інших пізнавальних процесів висвітлений у працях Б.Г. Ананьєва, С.П. Бочарової, П.Я. Гальперіна, М.Ф. Добриніна, Є.В. Заїки, С.Л. Кабільницької, В.А. Крутецького, О.М. Леонтєва, Є.А. Мілер'яна, П.Б. Невельського, І.В. Страхова та ін. Процес вікового становлення уваги описаний у працях Ф.М. Гоноболіна, О.М. Леонтєва, С.О. Лукомської, С.Ф. Спічак, Л.М. Форменко. Дотепер продовжується розробка різноманітних методів вивчення властивостей уваги.

У психології уваги виявлені і обґрунтовані форми проявів уваги, її види, властивості, шляхи її розвитку, засоби її формування у навчанні, динаміка її вікових змін, виявлені фізіологічні механізми. Однак, незважаючи на ряд досліджень, присвячених умовам розвитку й вихованню уваги учнів, дана проблема залишається недостатньо вирішеною. Психологи відзначають низький рівень розвитку уваги як одну із основних труднощів навчання дітей молодшого шкільного віку (Л.І. Баскакова, О.Л. Венгер, Ф.Н. Гоноболін, В.В. Давидов, І.В. Дубровіна, С.Л. Кабільницька й ін.). При цьому специфіка розвитку уваги у першокласників у процесі адаптації до навчання поки ще не стала предметом спеціального вивчення. Окремим і потенційно важливим напрямком наукових розробок можна вважати вивчення становлення установок у дітей та вплив цих установок на розвиток уваги. Ми вважаємо, що без постановки спеціального завдання розвитку уваги учнів вже в першому класі, її властивостей, що є основою для формування самоорганізації учня як суб'єкта навчальної діяльності, віковий потенціал розвитку дитини в навчальній діяльності не буде реалізований. Практична значимість досліджуваної нами проблеми вкупі з недостатньою розробленістю її теоретичних аспектів визначають її актуальність і мають пряме відношення до підвищення ефективності навчальної діяльності учнів, поглиблюють теоретико-методологічну основу вікової та педагогічної психології. Соціальна значущість та актуальність порушеної проблеми, потреба психологічної науки у дослідженні проблеми розвитку уваги дітей на початку шкільного навчання, зокрема під впливом установок, визначила вибір напрямку нашого дослідження.

Аналіз актуальних досліджень. Теоретико-методологічною основою дослідження стали фундаментальні положення про розвиток та формування особистості (О.Г. Асмолов, Л.І. Божович, Л.С. Виготський, І.С. Кон, С.Д. Максименко та ін.); концепції особистості як суб'єкта власної життєтворчості (К.О. Абульханова-Славська, М.Й. Боришевський, М.Р. Гінзбург, С.Л. Рубінштейн та ін.); ідеї системного підходу до вивчення психічних явищ (Б.Г. Ананьєв, Л.І. Анциферова, Б.Ф. Ломов та ін.); положення вітчизняної психології про увагу та її роль у процесі засвоєння знань (П.Я. Гальперін, Ф.Н. Гоноболін, М.Ф. Добринін, Є.О. Мілерян, О.Г. Солодухова, І.В. Страхов, В.І. Страхов); концептуальні положення теорії установки (Д.М. Узнадзе).

Мета статті. Визначити особливості впливу установок на розвиток уваги дітей.

Теоретичне та практичне значення дослідження полягає в необхідності подальшого вивчення взаємозв'язку установок та уваги. Це може розкрити подальші шляхи удосконалення навчально-виховного процесу початкової школи.

Виклад основного матеріалу. Традиційно поняття уваги вважається одним із складних питань психології. Безсумнівно є факт значущості уваги у житті людини, її вагомої ролі при відборі об'єктів із свідомого досвіду. У вітчизняній психології проблема уваги розглядалася у різних теоретичних позиціях. Безсумнівно, фундаментальне значення мають роботи видатного вітчизняного психолога, засновника культурно-історичної теорії Л.С. Виготського. Він зробив свій внесок і в вивчення проблеми уваги. Виготським було зазначено, що увага підпорядковується загальним законам культурного розвитку й утворення вищих форм поведінки. Довільна увага й за складом, і за структурою й функцією є не просто результатом природного, органічного розвитку уваги, а результатом її зміни й перебудови під впливом зовнішніх стимулів-засобів. За результатами проведених експериментів Л.С. Виготський робить висновок про те, що природні коріння довільної уваги знаходяться в функції вказівки. Спочатку цю функцію виконує вказівний жест, а потім і слово. Виготським досліджено розвиток спрямованості та зосередженості уваги під час формування уваги як вищої психічної функції.

На думку вітчизняних психологів увага людини розвивалася в процесі свідомої трудової діяльності, особливо такої, що потребує від людей вольових зусиль. У руслі діяльнісного підходу можемо виділити два основних напрямки, два погляди на природу уваги й, відповідно, на умови, необхідні для її розвитку.

Перший напрямок представлений такими відомими вітчизняними психологами як Б.Г. Ананьєв, Ф.Н. Гоноболін, М.Ф. Добринін, С.Л. Рубінштейн, І.В. Страхов. Вони визначають увагу як «спрямованість і зосередженість будь-якої діяльності». Прихильники даної концепції не вважають увагу самостійним процесом, а лише характеристикою інших, в яких вона й проявляється.

Перші спроби розробки проблеми уваги в рамках уявлення про суспільно-історичну і діяльну природу психіки зробили Н.Ф. Добринін і С.Л. Рубінштейн. М.Ф. Добринін висловлювався проти зведення уваги до орієнтувальної діяльності. Він зазначав, що при утворенні умовного рефлексу орієнтувальний рефлекс згасає і, у такий спосіб, діяльність перестає бути орієнтувальною, хоча без уваги вона перебігати не може. Отже, увага зберігається і тоді, коли орієнтувального рефлексу вже немає, коли він згаснув. М.Ф. Добриніном була чітко сформульована думка про залежність уваги від вимог, що висувають людині соціальні умови. У його роботах здійснювався підхід до уваги з позицій психології особистості, яка здійснює вибіркочу поведінку. Визначення уваги М.Ф. Добриніна ввійшло до основних навчальних посібників з психології. «Увага представляє собою спрямованість і зосередженість психічної діяльності особистості. Під спрямованістю розуміємо вибіркочий характер цієї діяльності і її зберігання, під зосередженістю - поглиблення в дану діяльність і відволікання від іншого». М.Ф. Добринін зі своїми учнями досліджували спрямованість та зосередженість уваги і встановили, що вони щільно пов'язані з спрямованістю особистості, з її світоглядом, потребами, інтересами, переконаннями, активністю.

Зведення уваги до спрямованості і зосередженості будь-якої психічної діяльності на якомусь об'єкті отримало критичні зауваження багатьох авторів. Наприклад, С.Л. Рубінштейн, погоджуючись із тим, що увага позбавлена самостійного змісту, водночас відзначає, що характеристика уваги як вибіркової спрямованості на визначений об'єкт є його феноменологічною характеристикою, але при ній джерела уваги залишаються нерозкритими.

Ф.Н. Гоноболін, аналізуючи психолого-педагогічні аспекти розвитку уваги вказував на те, що її не можна вважати самостійним психічним процесом. Вона характеризує стан психічних процесів та є однією з характеристик психічної діяльності особистості.

Багато дослідників вказували на те, що увага (як пам'ять та свідомість) є наскрізним, стрижневим психічним процесом, який проходить усі інші види та форми діяльності і є одним із інтеграторів психіки людини.

Іншими словами, увага – це процес регуляції інтелектуальної активності; процес, який допомагає функціонувати іншим пізнавальним процесам. Для виникнення і перебігу всіх цих процесів потрібна увага, що виявляється в певній спрямованості, зосередженості та стійкості психічної діяльності.

Другий напрямок виник хронологічно пізніше й містить у собі критичне ставлення до першого напрямку. Так, П.Я. Гальперін визначав увагу як самостійну форму психічної діяльності, «спеціальну діяльність контролю», яка ґрунтується на основі контрольної фази будь-якої діяльності.

Отже, у площині діяльнісного підходу під увагою розуміють, з одного боку, властивість чи характеристику функціонально-фізіологічної системи діяльності, «феноменальний і продуктивний вияв роботи провідного рівня організації діяльності». А з іншого, увагу можемо розглядати як самостійну діяльність, яка виступає на різних рівнях аналізу, як акт, що спрямований на функціонально-фізіологічну систему діяльності. На думку Ю.Б. Дормашева, увага – це особлива діяльність зі своїм власним змістом і функціями. Відповідно до поглядів О.М. Леонтьєва на природу діяльності, акт уваги можна розглядати на кожному з рівнів аналізу діяльності (операція, дія, діяльність) та місця, яке він займає у структурі певної діяльності. П.Я. Гальперіним названо специфічний зміст діяльності уваги, «розумовий контроль», що робить можливим виокремлення і самої такої діяльності.

На сучасному етапі увага визначається як спрямованість будь-якої діяльності суб'єкта на певний об'єкт і зосередженість на ньому зусиль для найкращого виконання цієї діяльності.

Наведемо ще одне розповсюджене визначення уваги. Увага – це здібність людини зосереджувати свідомість на будь-яких предметах чи явищах. Іншими словами, увага – це процес регуляції інтелектуальної активності, процес, який допомагає функціонувати іншим пізнавальним процесам.

Надзвичайно важливу роль увазі відводить грузинська школа установки. У доробках Д.М. Узнадзе увага визначається як особливий стан налаштованості, породжений впливом попереднього досвіду на подальші дії суб'єкта. Увага внутрішньо зумовлюється установкою, це в подальшому впливає на орієнтацію в умовах певної ситуації. Поняття установки Д.М. Узнадзе визначав як цілісний і зазвичай неусвідомлюваний стан суб'єкта, як його цілісну спрямованість на певну активність, а саме готовність до виконання певної дії чи до реагування в певному напрямку. Із поняттям установки Д.М. Узнадзе співвідносять різні форми мимовільної уваги. Довільна увага ним пов'язувалася із поняттям об'єктивації – затримці на певному предметі чи дії, подоланні імпульсивності поведінки. Цей образ, або враження, і стає об'єктом уваги.

Звичайно прийнято вважати, що увага по суті має вибірний характер, що воно дає нам можливість із ряду діючих на нас вражень вибрати яке-небудь із них і зосередитися на ньому, для того щоб представити його з максимальною ясністю й виразністю. Вся поведінка, як би й де б вона не виникала, визначається впливом навколишньої дійсності не безпосередньо, а насамперед опосередковано - через цілісне відбиття цієї останньої в суб'єкті діяльності, тобто через його установку. Окремі акти поведінки, зокрема вся психічна діяльність, являють собою явища вторинного походження.

Отже, у кожний момент у психіку діючі в певних умовах суб'єкта проникає з навколишнього середовища й переживається їм з достатньою ясністю лише те, що має місце в руслі його актуальної установки. Це значить, що те, чого не може зробити увага, мислима як формальна сила, стає функцією установки, що є, таким чином, не тільки формальним, але й чисто змістовним поняттям.

Таким чином, стає зрозумілим, що в умовах імпульсивного поведіння у діючого суб'єкта можуть виникати досить ясні психічні змісти, незважаючи на те що про наявність у нього уваги в цьому випадку говорити не доводиться. Ми бачимо, що це може відбуватися на основі установки, що визначає діяльність суб'єкта взагалі й, зокрема, роботу його психіки. На основі актуальної в кожному даному випадку установки у свідомості суб'єкта виростає ряд психічних змістів, пережитих їм з достатнім ступенем ясності й виразності для того, щоб йому - суб'єктові - могли орієнтуватися в умовах ситуації його поведінки.

Можливості розвитку довільної, стійкої, концентрованої уваги молодших школярів у процесі навчання дуже великі. Сам процес навчання вимагає від дитини постійних вправ у довільній увазі, вольових зусиль для зосередження. Довільна увага розвивається разом із розвитком високих суспільних мотивів навчання, свідомістю відповідальності за успіх навчальної діяльності. На цій основі в молодшого школяра формується вміння організувати і регулювати свою увагу, свідомо керувати нею.

Співвідношення інтелектуальних та вікових особливостей дає змогу стверджувати про значні потенційні можливості розвитку уваги молодших школярів. Розвиток довільної уваги у молодших школярів здійснюється успішно, якщо дорослими створюються умови для їх цілеспрямованої роботи, під час якої вони навчаються керуватись метою, яку самостійно поставили. Розвиток уваги йде від керування цілями, які ставлять дорослі, до реалізації цілей, які ставлять учні; від постійного контролю вчителя за діями учня до контролю дитиною своїх однокласників, а потім – і до самоконтролю (М.С. Горбач, М.Ф. Добринін, М.М. Ліла, І.В. Страхов та ін.). У зв'язку із цим необхідно назвати дослідження Л.В. Бондар та І.М. Толмачової. Дослідження Л.В. Бондар показало, що систематичне використання групових форм організації навчальної діяльності учнів, дозволяє учням на більш високому рівні засвоювати знання, краще орієнтуватися у навчальному матеріалі, позитивно впливає на розвиток пізнавальних процесів. Спільна навчальна робота молодших школярів підвищує рівень задоволеності учнів шкільним життям, знижує рівень конфліктності у класному колективі. Спільна навчальна робота позитивно впливає на розвиток пізнавальних інтересів та інтелектуальну активність учнів.

І.М. Толмачовою реалізована організація суб'єкт-суб'єктної взаємодії вчителя і молодших школярів, яка спрямована на здійснення учнями контрольних-оцінних функцій у перебігу навчання. Автором рекомендується залучення молодших школярів до створення та

використання освітніх продуктів (цілей діяльності, моделей, засобів самоперевірки, збірки завдань, порад щодо запобігання й усунення помилок, малюнків рефлексивного змісту, засобів фіксації меж знань тощо), що впливає на сформованість у них навчально-пізнавальних мотивів як провідних у навчанні і на якість здійснення ними операцій навчальної дії контролю та розвитку самоконтролю.

Розв'язуючи це питання ми пристали до думки В.А. Бодрова. Увага займає ключову позицію у теорії адаптації. З одного боку, це визначається тим, що лише ті явища зовнішнього середовища можуть виступати як адаптогенний чинник, які потрапляють безпосередньо у сферу зовнішньої уваги чи опосередковано, через наслідки своєї дії на функціональний стан людини. У цьому плані велике значення має селективність уваги, яка може визначити первісну структуру побудови адаптації. З іншого боку, увага виконує функції акцептора дії і обумовлює не тільки поточну корекцію адаптаційних процесів, що формуються та розгортаються, але і часто визначає вибір стратегії адаптації. До того ж, увага виступає як потужний осередок активності, яка, у свою чергу, служить одним із чинників, що визначає рівень розгортання адаптаційних реакцій. У регуляції процесів адаптації функція уваги виконує задачу захисту суб'єкта від перевантаження інформацією, концентрації на необхідній інформації. Відповідно до теоретичних поглядів У. Найсера увага представляє процес активного передбачення (рос. - предвосхищения), яке зумовлює одну із властивостей уваги – вибірковість. Інакше кажучи, первісна сенсорна інформація визначає лише напрям пошуку, а потім розгортається власне процес уваги, який, змінюючи налаштування сенсорної системи, за допомогою пам'яті орієнтує свідомість на пошук необхідної інформації.

Зауважимо, що увага у багатьох випадках відіграє пускову роль в генезі адаптації як процесу, особливо у випадках так званої передбачувальної (рос. – предвосхищающей) або превентивної адаптації. Значно більш складнішою є внутрішня увага, яка спрямована не на пошук будь-яких предметів, а на контроль за перебігом когнітивних процесів і на їх забезпечення. Ймовірно, саме стан уваги визначає вибір очевидних чи неочевидних стратегій адаптації, не кажучи вже про те, що саме увага визначає початок адаптаційного процесу, особливо тоді, коли дія адаптогенного чинника ще не досягла значної виразності. Однією із функцій уваги є захист від надмірно інтенсивної або небажаної інформації. Ця властивість отримала назву «перцептивного захисту» і виявляється у тому, що люди, як правило, приділяють більше часу негативній інформації, ніж аналізу позитивної.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Розглядаючи проблему розвитку уваги в дітей у роботах вітчизняних психологів, можна виділити два основних шляхи її розв'язання. Переважна більшість дослідників пріоритетний напрямок бачить у розвитку особистості дитини - її спрямованості, які, зокрема, можуть бути пов'язані із певним набором установок (Б.Г. Ананьев, М.С. Горбач, Н.П. Дієва, М.Ф. Добрынін, Є.Т. Коробов, М.В. Матюхіна, Т.С. Михальчик, К.Т. Патріна, В.І. Страхов, М.М. Шардаков). Значна роль у розвитку уваги в дітей приділяється організації навчальної діяльності (П.Д. Білоус, Ф.Н. Гоноболін, О.Ю. Єрмолаєва, В.С. Компанець, О.М. Леонт'єв). Найважливішою умовою розвитку уваги автори вважають усвідомлення школярем значення його власної навчальної роботи, необхідності вивчення основ наук для подальшого навчання й майбутньої діяльності. Тому проблематика вивчення впливу установок на розвиток уваги дитини є достатньо актуальною для сьогодення, а її теоретична та практична розробленість розкриє нову віху в розумінні уваги.

Література

1. Выготский Л. С. Собрание сочинений: В 6-ти томах. Т. 3. Проблемы развития психики / Под ред. Д. Б. Эльконина. – М.: Педагогика, 1983. – 368 с.
2. Выготский Л. С. Собрание сочинений: В 6-ти томах. Т. 4. Детская психология / Под ред. Д. Б. Эльконина. – М.: Педагогика, 1984. – 432 с.
3. Добрынин Н. Ф. О новых исследованиях внимания / Н.Ф. Добрынин // Вопросы психологии. – 1973. – № 3. – С.121-128.
4. Добрынин Н. Ф. Основные вопросы психологии внимания / Н.Ф. Добрынин // Психологическая наука в СССР. – М.: Наука, 1959. – Т.1. – С. 207–220.
5. Дормашев Ю.Б., Романов В.Я. Психология внимания / Ю. Б. Дормашев, В.Я. Романов; послесловие В. П. Зинченко. – Изд. 2-е, переработанное и исправленное. – М.: Тривола, 1999. – 336 с.
6. Надирашвили Ш.А. Основные направления развития психологической науки в Грузинской ССР / Шота Александрович Надирашвили // Психологический журнал. – 1981. – Т.2., № 6. – С. 156-160.
7. Психология внимания / Под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер и В.Я. Романова. – М.: ЧеРо, «Омега-Л», 2005. – 858 с.
8. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / Сергій Леонідович Рубинштейн. – СПб.: Питер Ком, 1999. – 720 с.: (Серия «Мастера психологии»).
9. Узнадзе Д. Н. Психологические исследования / Дмитрий Николаевич Узнадзе. – М.: Наука, 1966. – 450 с.
10. Узнадзе Д. Н. Психология установки / Дмитрий Николаевич Узнадзе. – СПб.: Питер, 2001. – 414 с.